JOURNAL OF TURKISH STUDIES

TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

VOLUME 38

December 2012

Edited by - Yayınlayanlar

Cemal KAFADAR • Gönül A. TEKİN

Guest Editors

Cemal GÜZEL • Mehmet ÖLMEZ

Editorial Board - Tahrir Heyeti

Cemal KAFADAR • Selim S. KURU • Günay KUT • Gönül A. TEKİN

Consulting Editors - Yardımcı Yazı Kurulu

N. AÇIKGÖZ muğla E. BIRNBAUM toronto M. CANPOLAT ankara R. DANKOFF chicago C. DİLÇİN ankara P. FODOR budapest E. HARMANCI kocaeli H. İNALCIK ankara C. KAFADAR cambridge, mass M. KALPAKLI ankara C. KURNAZ ankara A. T. KUT istanbul G. KUT istanbul G. NECİPOĞLU cambridge, mass M. ÖLMEZ istanbul Z. ÖNLER çanakkale K. RÖHRBORN göttingen W. THACKSTON, Jr. cambridge, mass T. TEKİN ankara S. TEZCAN ankara Z. TOSKA istanbul E. TRYJARSKI warsaw P. ZIEME berlin

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

VOLUME 38
December 2012

Edited by
Cemal KAFADAR • Gönül A. TEKİN

Guest Editors
Cemal GÜZEL •Mehmet ÖLMEZ

Published at the Department of Near Eastern Languages and Civilizations
Harvard University
2012

TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

CİLT 38
Aralık 2012

Yayınlayanlar
Cemal KAFADAR • Gönül A. TEKİN

Yayına Hazırlayanlar
Cemal GÜZEL • Mehmet ÖLMEZ

Harvard Üniversitesi
Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümünde yayınlanmıştır
2012

Copyright © 2012 by the editors
All rights reserved
•
Bütün telif hakları yayınlayanlara aittir

Managing Editor of
JOURNAL OF TURKISH STUDIES
Günay KUT

Composer of the JOURNAL OF TURKISH STUDIES
İbrahim Tekin

Baskı:
KITAPMAT MATBAACILIK

Library of Congress Catalog Card Number 70-131003
ISSN: 0743-0019

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in
HISTORICAL ABSTRACTS
and
AMERICA: HISTORY AND LIFE

Cover design and background • Kapak düzeni
By Sinan AKTAŞ
Tughra, Mehemmed II (1481)
Aşık Paşa: Garib-nâme (İ. Koyunoğlu Ktp., Konya)

ESKİ TÜRK KÜLTÜRÜNDE CANLI SINIFLANDIRMASI

Fikret YILDIRIM*

Özet

Bu makalede, eski Türklerde canlı sınıflandırmasının var olup olmadığı üzerinde durulmuştur. Bu yapılırken Türkler dışındaki toplumlarda görülen kültürel canlı sınıflandırmalarına da kısaca değinilmiştir. Eski Türk metinleri ile nispeten daha yeni olan derleme Şamanist Türk metinleri ışığında Türklerin edindiği ya da oluşturmuş olduğu canlı sınıflandırmaları ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Türk kültürü, canlı sınıflandırması, Irk Bitig, Şamanizm.

THE CLASSIFICATION OF LIVING THINGS IN ANCIENT TURKIC CULTURE

Abstract

In this article, we focused on whether there was the classification of living things in ancient Turkic culture or not. While focusing on this issue we touched upon the cultural classification of living things seen among societies other than Turks, briefly. In the light of the old Turkic texts together with comparatively newly collected Shamanist Turkic texts, we dealt with the classification of living things which Turks adopted or formed.

Keywords: Old Turkic culture, classification of living things, Irk Bitig, Shamanism.

Giriş

İnsanoğlu çevresindeki cisimleri algılarken istemsiz olarak benzerlik-farklılık ikiliği içerisinde varlıklara yaklaşmaktadır.[1] Bu yaklaşım da cisimlerin gruplandırılmasına ya da sınıflandırılmasına yol açmaktadır. İnsanoğlunun çevresini algılamada kullandığı sınıflandırma yetisi onun bilimsel alanda ilerlemesi için de önemli bir yöntem olmuştur. Sosyal bilimlere en yakın fen bilimi alanı diyebileceğimiz biyolojide[2] de ilerleme başlangıçta canlı sınıflandırması ile olmuştur.

* Araştırma Görevlisi, Yıldız Teknik Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü. El-mek: fikretyildirim1981@gmail.com

[1] İki farklı renkte forma giyinmiş takım oyuncularının oyun sahasında dağınık olarak bulunmalarına rağmen forma rengi esasında bir takımın oyuncularını grup olarak algılayabiliriz.

[2] Auguste Comte (1798-1857) altı bilim dalının varlığından bahsetmiştir. Bunlar matematik, astronomi, fizik, kimya, biyoloji ve sosyal fizik (sosyoloji)'tir. Comte'a göre bu seride her bir bilim dalı bir önceki üzerine

İlk canlı sınıflandırması günümüzde de akla ilk gelen basit şekli ile "bitki" ve "hayvan" biçiminde yapılmıştır.[3] Elbette ki ilk yapılan sınıflandırmalar bilimsel inceleme yerine, gözleme dayalı olarak oluşturulmuştur. Çoğunlukla da canlıların dış görünüşü ya da fizyolojik görünüşü esasında sınıflandırmalara gidilmiştir. Örneğin Aristoteles (M.Ö. 384-322) hayvanların yaşam biçimleri, yaşam alanları ve vücut organlarına bakılarak tanımlanabileceğini belirtmiştir.[4]

Modern biyolojiye dayanmayan canlı sınıflandırmaları toplumdan topluma değişiklik gösterebilmektedir.[5] R. Sterckx, *Liezi (Lieh-tzu)* 列子 (yaklaşık M.Ö. 4. y.y.) adlı Çin klasiğinde insanoğlu, kuşlar ve hayvanlar ile ilgili ilginç tanımlamaları tespit etmiştir. Buna göre insanoğlu 7 fit[6] uzunluğunda iskeleti olan, elleri ayaklarından farklı olan, saçı kafasında olan ve dişleri ağzının içinde olan, koşarken öne doğru duran bir şeydir. Kuşlar ve hayvanlar[7] ise yan taraflarında kanatları olan ya da başlarında boynuzları olan, dişler ayrı ve pençeler yayılmış biçimde olan, yukarıya doğru uçan ya da eğilerek yürüyen şeylerdir.[8]

Kimi dinlerde de canlılar ya da varlıkların sınıflandırılmasına dolaylı yoldan değinilmiştir. Örneğin aşağıda Türk kültürü ile ilgili olarak değineceğimiz Budizm'de varlıklar beş kısma ayrılmasına rağmen *Avataṃsaka Sūtra*'nın 40. bölümünde yer alan "Dokuzuncu Yemin"de canlıların yaşam yerlerine, doğum özelliklerine vb. göre sınıflandırıldıklarını da görmekteyiz: "...dünyaların okyanusları boyunca, on yönde Dharma Âlemi (evren) ve boşluk âlemlerinde çok sayıda farklı türde canlılar vardır: Yani, yumurtadan doğan, karından doğan, transformasyonla doğan, aynı zamanda toprakta, suda, ateşte ve havada yaşayan ve var olabilmeleri için bunlara muhtaç olan canlılar vardır. Boşlukta yaşayan, bitkilerde ve ağaçlarda doğup büyüyen canlılar vardır. Bu, çeşitli vücutları, şekilleri, görünüşleri, yaşam süreleri, aileleri, adları ve doğaları ile bütün çeşitli türleri ve ırkları kapsar. Bu, onların çok çeşitli bilgi ve görüşlerini, onların çeşitli istek ve zevklerini, onların düşünce ve eylemlerini, onların çok farklı davranışlarını, giyim ve beslenme düzenlerini kapsar.

O, farklı köylerde, kasabalarda, şehirlerde ve saraylarda yaşayan canlıları, tanrıları, dragonları ve Sekiz Bölünme'nin[9] diğerlerini, insanları ve insan olmayanları kapsar. Aynı

---

kurulu olup kendisinden önceki bilim dallarının bilgisi edinilmeden herhangi bir bilim dalı üzerinde uzmanlaşmaya gidilemez. Bkz. Erik Nordenskiöld, **The History of Biology, A Survey,** Translated by Leonard Bucknall Eyre, Tudor Publishing Co., New York 1936: 444.

[3] Age, s. 190.

[4] Age, s. 39.

[5] Modern biyoloji her ne kadar canlıların molekül yapılarını, dizilişlerini vb. esas alarak sınıflandırma yoluna gitse de bilim adamlarının da kendi aralarında çatıştığı ya da birbirlerinden farklı sınıflandırmalar yaptığı bir gerçektir. Günümüzde genel kabul gören canlı sınıflandırması ise Carl R. Woese vd.'ne aittir: 1) Bakteriler, 2) Arkeler, 3) Ökaryotlar: a) Hayvanlar, b) Mantarlar, c) Bitkiler, d) Protistler. Bkz. Carl R. Woese, et al., "Towards A Natural System Of Organisms: Proposal for the Domains Archaea, Bacteria, and Eucarya", **Proceedings of the National Academy of Sciences USA**, 87, 1990, s. 4576 - 4579.

[6] Yaklaşık 213 cm.

[7] Sterckx, İngilizce "beast" olarak vermektedir.

[8] Roel Sterckx, "Animal Classification in Ancient China", **EASTM,** 23, 2005, s. 29.

[9] Budizm'de koruyucu olduğuna inanılan sekiz tür tanrı ya da yarı-tanrı: devalar, dragonlar, yaksalar, gandharalar, asuralar, garudalar, kinnaralar ve mahoragalar. Bkz. **The Seeker's Glossary of Buddhism,**

zamanda ayaksız canlılar, iki ayaklı, dört ayaklı ve çok ayaklı canlılar, biçimli ve biçimsiz, düşünebilen ve düşünemeyen, ne tam olarak düşünebilen ne de tam olarak düşünemeyen canlılar vardır."[10]

Hristiyanlık'ta ise insanın yaratılışına kadarki süreçte tanrının yarattığı varlıklardan hareketle canlıların beş kısma ayrıldığı görülmektedir: bitkiler, su canlıları, kuşlar, yeryüzünde yaşayan canlılar ve insan.[11] İslamiyet'te de Hristiyanlık'ta olduğu gibi insan diğer bütün canlılardan üstün olup diğer canlılar, insanlar onlardan faydalansın diye yaratılmışlardır.[12]

ESKİ TÜRKLERDE CANLI SINIFLANDIRMASI

Canlı sınıflandırması ile ilgili verdiğimiz bu genel bilgilerden sonra eski Türk kültüründe böyle bir sınıflandırmanın var olup olmadığına bakabiliriz. Öncelikle Türklerin canlı sınıflandırması ile ilgili olarak elimizdeki verileri ikiye ayırabiliriz. Birincisi Türklerin kabul etmiş oldukları dinlerden edindikleri canlı sınıflandırması bilgisi ve bunun Türkçe metinlerdeki ifadelenişidir. İkincisi ise kesin olmamakla birlikte Türklere özgü olduğunu düşündüğümüz canlı sınıflandırmasıdır.

Türkler tarih boyunca çeşitli dinlerin etkisi altında kalmışlardır. Budizm'i kabul eden Uygurlar Budist eserleri başta Çinceden olmak üzere çeşitli dillerden Eski Uygurcaya çevirmişlerdir. Dolayısıyla, Uygurların girmiş oldukları bu din üzere dünyayı, evreni ya da hayatı algılamaları da biçimlenmiştir. Budizm'de yer alan "beş varlık biçimi" ile ilgili olarak *Altun Yaruk* sūtrasında çok sayıda değini bulunmaktadır. "Beş varlık", varlığın saṃsāra içerisindeki beş şeklidir: cehennem varlıkları, tanrısal varlıklar, ruhlar, hayvanlar ve insanlar. Bu gruplamada bitkiler yer almamaktadır.[13]

Eski Uygurcada bu beş varlık evresi "beş ajun" olarak adlandırılmıştır. *Altun Yaruk*'tan "beş ajun" ile ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

...'eng'ilki ondın sıngar-ḳı burḳanlarḳa ögin kongül-in yaḳın tutup ḳılmış ayıg ḳılınç-ların yaşurmatın baturmatın aça yada sözlemek. ikinti alḳu beş ajun tınl(ı)g-lar üçün ol oḳ burḳanlarıg nom nomlayu yarlıḳagu-ḳa öṭügçi bolmaḳ... "...birincisi, on taraftaki Budalara aklını, fikrini yakın tutup, işlediği kötü davranışlarını gizlemeden, saklamadan, açarak,

Sutra Translation Committee of the United States and Canada, 2nd Edition, New York, San Francisco, Niagara Falls, Toronto 1998, s. 218-219.

[10] Age, s. 897.

[11] Chard Berndt, **Biblical Classification of Life. A Framework and Reference for Authentic Biblical Biology,** Electronic Edition, USA 2000, s. 47.

[12] Bkz. (Bakara Suresi 29. âyet) **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli,** Hazırlayanlar Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 4.

[13] Ayrıntılı bilgi için bkz. "sentient beings" maddesi, **The Seeker's Glossary of Buddhism,** Sutra Translation Committee of the United States and Canada, 2nd Edition, New York, San Francisco, Niagara Falls, Toronto 1998, s. 674.

yayarak söylemek; ikincisi, bütün beş varlık şekl(indeki) (*Pañca-gati*[14]) canlılar için, işte o Budaları(n) öğretiyi (*Dharma*) anlatıp buyurmaları için ricacı olmak..."[15]

Eski Uygurcada beş varlık evresinde yer alan varlıklar yukarıda görüldüğü gibi "beş ajun tınlıglar" biçiminde nitelendirilmelerinin yanı sıra "beş ajun tınlıg oglanları" olarak da adlandırılmaktadır:

... nom-lug yagmur yagıtıp .. beş aj-un tınl(ı)g oglan-ların süz-ük kirtgünç kongül öriṭip nom bulunçınga tegürüp... "… öğreti (*Dharma*) yağmurunu yağdırıp, beş varlık şeklindeki (*Pañca-gati*) canlılar için temiz inançlı gönül besleyip, öğreti (*Dharma*) kazancına ulaştırıp..."[16]

Budizm'in varlık sınıflandırması görüldüğü gibi insanlar ve hayvanlar dışında metafiziksel varlıkları da içerisine alan bir sınıflandırmadır. Türklerin kabul etmiş olduğu dinlerden birisi olan Maniheizm'de ise Budizm'in aksine dünyada gördüğümüz canlılara odaklanarak canlı sınıflandırması yapılmıştır. Maniheist Uygur yazınında önemli bir yere sahip olan *Huastuanift*'te canlıların hareket yeteneklerine göre sınıflandırıldığını görmekteyiz:

(79-84) *beşinç beş törlüg tınl(ı)gka bir ymä äki-i adakl(ı)g kişikä äkinti-i tört butlug tınl(ı)gka üçünç uçugma tınl(ı)gka törtünç suv 'içräki-i tınl(ı)gka beşinç yerdäki bagrın yorıgma tınl(ı)gka...* "Beşinci olarak da beş türlü canlıya, birincisi iki ayaklı insana, ikincisi dört bacaklı canlıya, üçüncüsü uçan canlıya, dördüncüsü suda yaşayan canlıya, beşincisi yerde karnı (bağrı) üzerinde sürünüp giderek yaşayan canlıya…"[17]

Huastuanift'te, sıralanan bu beş canlının yanı sıra bitkiler için de ayrı bir kategori oluşturulduğunu görmekteyiz:

(316-318) *beş t(ä)ŋri-i y(a)rukın kurug öl yerig beş türlüg tınl(ı)g(ı)g beş türlüg otug ıgaçıg, ymä...* "Beş tanrı aydınlığını, kuru ve ıslak yeri, beş türlü canlıyı, beş türlü bitkiyi ve ağacı…"[18]

W. Jackson'a göre Maniheizm'de bahsettiğimiz bu hayvan ve bitki ayrımında sabit bitki türü hareketli hayvan türünden üstün konuma yerleştirilmiştir.[19]

Bu arada yukarıda yaşam alanlarına göre Hristiyanlık'taki canlı sınıflandırmasına değinmiştik. Yeri gelmişken Maniheizm, Hristiyanlık ve İslamiyet'te canlı sınıflandırması ile ilgili şaşırtıcı benzerliği göstermek için Havari Pavlus'un Korintliler'e mektuplar bölümündeki canlı varlıkların bitkiler hariç sınıflandırmasını verelim: "Bütün vücutlar aynı

[14] Eski Uygurcadaki *beş ajun*'un Sanskrit biçimidir.
[15] Mehmet Ölmez, **Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm),** Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1, Ankara 1991, s. 41.
[16] Age, s. 44.
[17] Albert August von Le Coq, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang, Being a Confession-Prayer of the Manichæan Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,** Apr., 1911, s. 287.
[18] Age, s. 298.
[19] A. V. Williams Jackson, "The Doctrine of Metempsychosis in Manichaeism", **Journal of the American Oriental Society,** Vol. 45, 1925, s. 264, dipnot: 70.

değildir: insana ait olan çeşidi, diğeri hayvanlara[20] ait olan çeşidi, diğeri balıklara ait olan çeşidi ve bir diğeri ise kuşlara ait olan çeşidi vardır".[21]

Şimdi de Türklerin kabul etmiş oldukları bir başka dine, İslamiyet'e bakalım. Nur suresi 45. âyette canlıların yaratılışı şu şekilde verilmektedir: "Allah, her canlıyı sudan yarattı. İşte bunlardan kimi karnı üstünde sürünür, kimi iki ayağı üstünde yürür, kimi dört ayağı üstünde yürür..."[22]

Bu âyette her ne kadar kuşlardan bahsedilmemişse[23] de Câsiye suresi 13. âyette genel olarak canlıların insanın emrine sunulmuş olduğu anlatılırken kuşları da kapsayan sınıflandırma yapılmıştır: "O, göklerde ve yerde ne varsa hepsini, kendi katından (bir lütfu olmak üzere) size boyun eğdirmiştir..."[24]

Görüldüğü gibi bu üç dindeki canlı sınıflandırmasındaki benzerliği her üç dinin tanrılarının ya da elçilerinin ya da müritlerinin birbirlerinden kopya çekmesi ile açıklayamayacağımıza göre geriye insanoğlunun doğayı algılamadaki ortak eğilimi kalmaktadır.

Eski Türklerin kabul etmiş oldukları dinlerden edindikleri canlı sınıflandırması bilgisini Budizm ve Maniheizm üzerinden kısaca gördük. Şimdi de kesin olmamakla birlikte Türklere özgü olduğunu düşündüğümüz canlı sınıflandırmasına bakalım. Eski Türklerin tarih sahnesine çıktıkları sırada avcı, göçebe bir toplum oldukları bilinmektedir. Türkler göçebe yaşam tarzını, anlayışını ya da Şamanist geleneklerini yerleşik hayata geçtikten sonra da, başka bir dine dâhil olduklarında da tamamen yitirmemişlerdir.

Günümüze, 2000'li yıllara kadar bu göçebe, Şamanist adetlerin geldiğini Anadolu'dan çeşitli örneklerle gösterebileceğimiz yaşam anlayışının 10. yüzyıl başlarındaki durumu nasıldı acaba? Irk Bitig bu noktada bize yol gösterici olacaktır. Maniheist çevrede yazılmış olmasına rağmen içerik bakımından dini bir yapı arz etmeyen Irk Bitig'in 18. faldaki çadır tasviri, 12. faldaki avlanmaya giden adam vb. özellikleri ile, tamamen olmasa da eski Türk göçebe yaşam tarzını yansıttığını rahatlıkla söyleyebiliriz.

Irk Bitig'de 15. falda eski Türklerin canlı sınıflandırmasına da tanık olmaktayız:

Üze tuman turdı, asra toz turdı, kuş oglı uça aztı, kėyik oglı yügürü aztı, kişi oglı yorıyu aztı, yana teŋri kutınta üçünç yılta kop esen tükel körüşmiş, kop ögirer sevinür, ter. Ança biliŋler, edgü ol.

"(Fal şöyle) der: «Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı. Kuş yavrusu uçarak yolunu kaybetti. (Dört ayaklı) yabanî hayvan yavrusu koşarak yolunu kaybetti. İnsanoğlu yürüyerek yolunu kaybetti. Yine, Tanrı lütfu ile üçüncü yılda hepsi sağ salim (bir araya gelip) görüşmüşler. Hepsi neşelenip seviniyor.»

"Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir.""

[20] Muhtemelen dört ayaklı hayvanlar kastedilmektedir.
[21] Chard Berndt, **age**, s. 47.
[22] **Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli,** Hazırlayanlar Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997, s. 355.
[23] Suda yaşayan hayvanların varlığını canlıların sudan yaratıldığı ifadesinden tespit etmek mümkündür.
[24] Age, s. 498.

Bu falda öncelikle bir felaket tasviri yapılmaktadır. Yukarıdan dumanın bastırması, aşağıdan tozun kalkması ile yeryüzünde göz gözü görmeyecek bir durum oluşmaktadır. Bunun sonucunda dünyadaki canlılar yani kuşlar, dört ayaklı yabanî hayvanlar ve insanlar yollarını kaybederler. Daha sonra da tanrının lütfu ile bu canlılar üç yıl sonra sağ salim bir araya gelirler. Falın kozmik felaket mitini işlediğini belirten Klyaştornıy yaşanan felaketin tanrının lütfu ile sonlandırılmasını bu felaketin tanrının vermiş olduğu bir ceza olmasına bağlamaktadır.[25]

Falda, Türklerin tanrısının yok edici yönüyle lütufkâr yönünün bir arada verilmesi dikkate değerdir. Tanrının cezalandırıcı özelliğini en çarpıcı biçimde Türklerin en eski yazılı belgelerinden biri olan Tunyukuk yazıtında açık bir biçimde görmekteyiz:

Teŋri ança temiş erinç: "Kan bertim, kanıŋın kodup içikdiŋ." İçikdük üçün Teŋri "Öl!" temiş erinç. Türk bodun ölti, alkıntı, yok boltı. Türk Sir bodun yerinte bod kalmadı. "Tanrı şöyle demiş olmalı: "(Sana) han verdim, hanını bırakıp (yine) bağımlı oldun." (Türk halkı yeniden) bağımlı olduğu için Tanrı "Öl!" demiş olmalı. Türk halkı öldü, mahvoldu, yok oldu. Türk Sir halkı(nın) ülkesinde boy kalmadı."[26]

Tunyukuk yazıtında tanrının Türk halkını cezalandırmasının nedenini açıkça görebilmemize ve cezalandırılanların insanlar olmasına rağmen Irk Bitig'de insanlar dışında, hayvanlar yani kuşlar ve dört ayaklı hayvanlar da cezalandırılmakta ve cezalandırma nedeni de belirtilmemektedir.

Kül Tigin yazıtında Türklerin tanrısının lütufkâr özelliğini de şu şekilde görmekteyiz:

Teŋri yarlıkadukın üçün, [ö]züm kutum bar üçün, kağan olurtum. "Tanrı lütufkâr olduğu için, benim (de) talihim olduğu için, hakan (olarak tahta) oturdum."[27]

Erdal, -Roux'tan[28] alıntı yaparak- falda kut alabilen üç canlının yani insanların, kuşların ve dört ayaklı hayvanların varlığından söz edip şu soruyu sormaktadır: "(Canlı sınıflandırmasında) balık ve böceklerin hariç tutulduğunu mu yoksa burada görünürde evrensel üçleme eğiliminin mi olduğunu anlayacağız?"[29]

Erdal'ın Irk Bitig'de verilen üç tip canlıya neden balık ve böceklerin de eklenip eklenmemesi gerektiği ile ilgili yaklaşımı açıklamaya muhtaçtır. Erdal'ın balık ve böcekleri eklemesinin asıl nedenini bilemesek de eski Çin'de görülen canlılar ile ilgili sınıflandırmalarda bu kategorilerin mevcut olduğu görülmektedir.

Sterckx'e göre Çin'in en eski şiir derlemesi olan ve M.Ö. 10. ve 7. yüzyıllar arası şiirleri içeren *Shijing* 詩經 imparatorluk Çin'i öncesi hayvan bilgisi hakkında zengin bir kelime hazinesi sunmaktadır. *Shijing* ile ilgili sonradan yazılan eserlerden Lu Ji 陸璣'ye (M.S. 222-280) ait olan *Mao shi caomu niaoshou chongyu shu* 毛詩草木鳥獸蟲魚疏 (Mao'nun *Shijing*'inde Yer Alan Bitkiler, Ağaçlar, Kuşlar, Dört Ayaklılar, Böcekler ve

[25] Sergey Grigoriyeviç Klyaştornıy, "Mifologiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih pamyatnikah", **Tyurkologiçeskiy sbornik,** 1977, Moskva 1981, s. 123. E. Esin'in aktardığına göre *I-Ching*'de (kua 62) kuşun uçup gitmesi felaket işareti sayılırdı. Bkz. Emel Esin, **Türk Kozmolojisine Giriş, Toplu Eserler I,** Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001, s. 88, dipnot: 135.

[26] Talat Tekin, **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,** İstanbul 2003, s. 82-83.

[27] Age, s. 36-37.

[28] Bkz. Jean-Paul Roux, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar,** Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005, s. 43. (Eserin orijinal adı: **Faune et flore sacrées dans les sociétes altaïques,** Adrien-Maisonneuve, Paris 1966.)

[29] Marcel Erdal, "Further Notes on the *Irk Bitig"*, **Turkic Languages,** 1, 1997, s. 77.

Balık Üzerine Açıklamalı Notlar) adlı eserin ilk etapta başlığından canlı sınıflandırması ile ilgili bilgi edinebilmekteyiz.[30]

Aslında Çin kaynaklarından elde edeceğimizden daha da önemli bir veriyi Altaylılar arasında Ülgön'e sunulan kurban töreni sırasında geçen diyalogda bulmaktayız. Aşağıdaki anlatıda kuşlar ve tırnaklılar ile birlikte böceklerin de Türklerde üçlü canlı sınıflandırmasında yer aldığı görülmektedir. Beşinci kat göğe ulaşan şaman burada Yayuçi ile konuşmaya başlar. Yayuçi'nin diyalog sırasında şamana verdiği cevap şöyledir[31]:

Sen sen kimden geldin?

De kimin soyundasın?

Herkesin bir adı var,

Her hayvanın rengi var,

Ad ve yolunu söyle!

Kanadı olan uçar,

Tırnağı olan koşar,

Böcek kokunun ardından gider,

Söyle nereden geldin?

A, ay! ay!

Bu arada Irk Bitig'deki 15. falda yer alan üçlü sınıflandırma iki eksikle birlikte Maniheist Uygur metni olan Huastuanift ile de örtüşmektedir. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Maniheizm canlıları beş sınıfa ayırmıştır: iki ayaklı insan, dört bacaklı canlı, uçan canlı, suda yaşayan canlı, yerde karnı (bağrı) üzerinde sürünüp giderek yaşayan canlı.

Maniheizm'de, karanlık dünyaya ait bu beş tür canlının tersten de sıralandığı ile ilgili bilgiyi Albert von Le Coq, St. Augustine'e dayanarak aktarmaktadır: *novimus etiam animalia serpentia, natantia, volantia, quadrupedia, bipedia*.[32]

Irk Bitig'de yolunu kaybeden canlıların sıralanışı kuşlar, dört ayaklı hayvanlar ve insanlar biçimindedir. Bu haliyle baştan sürüngenler ve balıklar hariç Le Coq'un bahsettiği Maniheizm'deki canlıların tersten sıralanışına uymaktadır. Peki, bu sonuç bizi nereye götürür?

Öncelikle, Maniheizm'de belirtilen canlı türlerinden üçü ile bu falda bahsedilen hayvanların birebir aynı olması ve sıralamanın da örtüşmesi Irk Bitig'i meydana getiren

[30] Roel Sterckx, age, s. 26. Ayrıca Çin zooloji geleneği ile ilgili olarak M.Ö. 4. ve 2. yüzyıllar arası derlendiği düşünülen *Erya*'da yer alan zoolojik sınıflandırmalar için bkz. aynı eser, s. 37.

[31] Wilhelm Radloff, **Türklük ve Şamanlık,** Çev. A. Temir vd. 2. baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009, s. 73.

[32] Albert August von Le Coq, age, s. 302.

Türk kültür yapısının Maniheizm'den etkilendiğinin bir göstergesi olabilir. İkinci olarak, mevcut tabloya Türk göçebe bozkır yaşam tarzı açısından da bakılabilir. Türklerin bozkır yaşamında yakın ilişki içinde olduğu canlı türleri arasında en çok kuşların ve dört ayaklı hayvanların geldiği malumdur. Balıkların ve nispeten de sürüngenlerin Türklerin günlük yaşamında coğrafî şartlar açısından yerlerinin olması pek mümkün değildir. Dolayısıyla, fal böyle bir yaşam tarzının da göstergesi olabilir.

Aslında, Irk Bitig'de görülen bu üçlemenin -kuş, dört ayaklı hayvan ve insan- benzer bir yapısı *kalgançı çak* "dünyanın sonu, kıyamet" tasvirinin yapıldığı Telengitlere ait hikâyede de geçmektedir. Hikâyede "köngül" otu ile mücadele ederken Mangdı-şire'den yardım isteyip umduğunu bulamayan Şal-Yime şu şekilde haykırmaktadır: "Büyük hakan halkını bıraktı, cins aygır sürüsünü bıraktı, yer altüst oldu, sular kurudu, yakalı giyimlerin yakası parçalandı, idare edilen yurtsuz başsız kaldı, *kuşlar yuvalarını, geyikler duraklarını (barınaklarını), kadınlar yavrularını bıraktı*."[33]

Yukarıdaki alıntıda italik olarak verdiğimiz kısım W. Radloff'un *Proben...Theil I*'inde şöyle geçmektedir[34]:

Uyalū kuş
Uyazın taştadı,
Turulū kīk
Turūn taştadı,
Palalū kadıt
Palazın taştadı.

V. İ. Verbitskiy'in *Altayskiye İnorodtsı* adlı eserinde ise şöyle geçer[35]:

Uyalu kuş, uyazı taştadı,
Turulu kiik turuun taştadı.
Balalu kadıt, balazın taştadı.

Şal-Yime'nin konuştuğu bu hikâyenin kıyamet ile alakalı olması Irk Bitig'deki ele aldığımız 15. falın kozmik felaket mitini işlediğini belirten Klyaştornıy'i haklı çıkartmakla kalmamakta falda geçen canlı sınıflandırmasının soru işaretli de olsa Şamanist Türk kökenli olduğuna da işaret etmektedir. Bahsettiğimiz üçlemenin Şamanist Türk kökenli olduğuna dair şüpheci yaklaşmamızın nedeni Abdülkadir

[33] Abdülkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar,** Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006, s. 25.
[34] Wilhelm Radloff, **Proben Der Volkslitteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens, Gesammelt und Übersetzt. I. Theil,** St. -P. 1866, s. 169.
[35] V. İ. Verbitskiy, **Altayskiye İnorodtsı,** Moskva 1893, s. 116.

İnan'ın da ifade ettiği gibi Güney Sibirya, Yenisey Türk halklarından XIX. yüzyılın ortalarında Verbitskiy ile Radloff tarafından derlenen efsanelerde geçen Meytere, Mangdaşire [burada Şal-Yime de dâhil] adlı tanrıların yabancı kökenli -İnan'a göre Hint kökenli- olmasıdır.[36] Dolayısıyla yukarıdaki hikâyede geçen üçleme şablonu da yabancı kökenli bir unsur olabilir.

Aslında halk hikâyelerinde, efsanelerde, destanlarda, masallarda, dinî metinlerde yer alabilen dünyanın ya da toplumların yaratılışları ile ilgili kısımlar, o toplumların canlı sınıflandırması ile bağlantılı olarak geliştirmiş oldukları görüşleri izleyebileceğimiz önemli kaynaklardır.

Kül Tigin yazıtında evrenin ya da dünyanın yaratılışı ile ilgili mite de kısaca değinilmiştir. Gök ile yer yaratıldıktan sonra canlı olarak yalnızca -Irk Bitig'deki kullanımla aynı olarak- *kişi oğlı* yani insanoğlunun yaratıldığından bahsedilmiştir:

Üze kök teŋri asra yağız yer kılıntukda, ekin ara kişi oğlı kılınmış. "Üstte mavi gök (yüzü) altta da yağız yer yaratıldığında, ikisinin arasında insanoğulları yaratılmış."[37]

Eski Türk yaratılış destanlarında[38] -Altay, Yakut destanları vb.- da üzerinde durulan ve yaratılış süreci anlatılan varlık hep insan olmuştur. Bu destanlarda ilginç olan nokta ise, insanın yaratılmasından önce hayvanın -köpek, kuş vb.- var olmasıdır.

Sonuç olarak modern biyolojinin türettiği canlı sınıflandırmalarının yanı sıra kültürel canlı sınıflandırmaları da varlığını sürdüregelmiştir. Kimi zaman bir sūtradan, kimi zaman bir tövbe duasından kimi zaman da bir fal kitabından halkların ya da dini grupların dünyaya bakışlarını gözlemleyebilmekteyiz. Eski Türklerin de kendilerine özgü bir canlı sınıflandırmasına sahip olduklarını kesin olarak ortaya koyabilmek için aslında Türk kültür çevresinde ortaya konmuş olan eski ve yeni dönem bütün yazının taranması gerekmektedir. Biz, burada elimizdeki sınırlı veriler ile konuya değinmeye çalıştık. Daha geniş çaplı bir çalışmanın başka sonuçlar vereceği de açıktır.

KAYNAKÇA

ANOHİN Andrey Viktoroviç, **Altay Şamanlığına Ait Materyaller,** Kömen Yayınları, Konya 2006.

BERNDT Chard, **Biblical Classification of Life. A Framework and Reference for Authentic Biblical Biology,** Electronic Edition, USA 2000.

ERDAL Marcel, "Further Notes on the *Irk Bitig"*, **Turkic Languages,** 1, 1997: 63-100.

ESİN Emel, **Türk Kozmolojisine Giriş, Toplu Eserler I,** Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2001.

İNAN Abdülkadir, **Tarihte ve Bugün Şamanizm. Materyaller ve Araştırmalar,** Türk Tarih Kurumu, Ankara 2006.

JACKSON A. V. Williams, "The Doctrine of Metempsychosis in Manichaeism", **Journal of the American Oriental Society,** Vol. 45, 1925, s. 246-268.

[36] Abdülkadir İnan, age, s. 13.
[37] Talat Tekin, age, s. 38-39.
[38] Bkz. Bahaeddin Ögel, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar),** Cilt 1., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003, s. 419-493.

KLYAŞTORNİY Sergey Grigoriyeviç, "Mifologiçeskiye syujeti v drevnetyurkskih pamyatnikah", **Tyurkologiçeskiy sbornik,** 1977, Moskva 1981, s. 117-138.

Kur'ân-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Hazırlayanlar Hayrettin Karaman vd., Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

NORDENSKİÖLD Erik, **The History of Biology, A Survey,** Translated by Leonard Bucknall Eyre, Tudor Publishing Co., New York 1936.

ÖGEL Bahaeddin, **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar),** Cilt 1., Türk Tarih Kurumu, Ankara 2003.

ÖLMEZ Mehmet, **Altun Yaruk III. Kitap (= 5. Bölüm),** Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 1, Ankara 1991.

RADLOFF Wilhelm, **Proben Der Volkslitteratur der Türkischen Stämme Süd-Sibiriens, Gesammelt und Übersetzt. I. Theil,** St. -P. 1866.

_____, **Türklük ve Şamanlık,** Çev. A. Temir vd. 2. baskı, Örgün Yayınevi, İstanbul 2009.

ROUX Jean-Paul, **Orta Asya'da Kutsal Bitkiler ve Hayvanlar,** Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2005.

STERCKX Roel, "Animal Classification in Ancient China", **EASTM,** 23, 2005, s. 26-53.

TEKİN Talat, **Irk Bitig: The Book of Omens**, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden 1993.

_____, **Orhon Yazıtları. Kül Tigin, Bilge Kağan, Tunyukuk,** İstanbul 2003.

The Seeker's Glossary of Buddhism, Sutra Translation Committee of the United States and Canada, 2nd Edition, New York, San Francisco, Niagara Falls, Toronto 1998.

VERBİTSKİY V. İ., **Altayskiye İnorodtsı,** Moskva 1893.

von LE COQ Albert August, "Dr. Stein's Turkish Khuastuanift from Tun-Huang, Being a Confession-Prayer of the Manichæan Auditores", **Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland,** Apr., 1911, s. 277-314.

WOESE Carl R. et al., "Towards A Natural System Of Organisms: Proposal for the Domains Archaea, Bacteria, and Eucarya", **Proceedings of the National Academy of Sciences USA**, 87, 1990, s. 4576 - 4579.

İÇİNDEKİLER • CONTENTS

TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI 38 2012
JOURNAL OF TURKISH STUDIES 38 2012

Arzu ATİK, Cevabî'nin "Mucize" Kasidesi 1

Özlem AYAZLI, Türk Düşünce Tarihi'nden Manzum Parçalar.....21

Aslıhan Öğün BOYACIOĞLU, Topluma Lisan Verebilme Uğraşında Öncü Bir Kadın: Suat Derviş.....37

Savaş ERGÜL, Anayurt Oteli: Mirasın İmkânsızlığı.....57

Sıtkı M. ERİNÇ, Ders: Bilge Karasu 79

Şebnem PALA GÜZEL, Semiosferde Pertev Naili Boratav: Gülme ve Gülmece 97

Funda ŞAN, Üveys Bin Hoca Osman Bin Emir İlyas Bin Evliya'nın Amme Cüzü Tefsiri.....119

İbrahim SONA, Akkoyunlu Şâirlerin Fuzûlî'ye Etkisi.....131

İbrahim TAŞ, Orhon Türkçesinde Ana Türkçeye Göre İkincil Biçimler 149

Özlem YİĞİTOĞLU, Köŋül Tözin Ukıtdaçı Nom'da Boşluk 169

Fikret YILDIRIM, Eski Türk Kültüründe Canlı Sınıflandırması.....179

Fatma BÜYÜKKARCI YILMAZ, Ahmed-i Dâî Dîvânı'nda Gönül 189

SUNUŞ

Türklerde felsefe ve sosyal bilimler konusunu ele alan bir dosya hazırlamak uzun süredir aklımızdaydı. *Journal of Turkish Studies* dergisinin 2012 sayısında misafir editör olmamız, Eski Türk yazıtlarından günümüze, Türkçe yazılı kaynakları, eserleri göz önünde bulunduran böylesi bir özel sayı hazırlamamız için fırsat oldu.

Dosyada toplam 26 yazı yer almakta, bunlardan 14'ü ilk, 12'si ikinci ciltte yer almaktadır. Bu ciltlerde yer verilen yazılarda Türklerde hümanizm anlayışından muhafazakârlığa; aydınlanmadan batılılaşmaya uzanan konular ele alınmıştır. Bir taraftan da Türkiye'de felsefe eğitimi, bu eğitimin başlatıcıları, Takiyettin Mengüşoğlu'dan İoanna Kuçuradi'ye felsefeciler; Hilmi Ziya'dan Behice Boran'a toplumbilimciler ve çalışmaları değerlendirilmiştir.

İkinci cilt dosya dışı kimi yazıları, Türk edebiyatı ve dili ile ilgili yazıları içerir görünse de, özellikle dil yazıları Türkçe yazılmış en eski felsefî kaynaklara değinmektedir. Eski Uygurca Budist metinlerde yer alan "boşluk" kavramından *Irk Bitig* adıyla bilinen "tavsiyeler" kitabına kadar uzanılmıştır.

Türklerin hayat felsefesi, dünyaya ve olaylara bakış tarzları şüphesiz Moğolistan'daki en eski Türk yazıtları ile bilinir olmuştur. Bu yazıtları diktirenler birer devlet adamı, savaşçı olsalar da bir yandan da bozkırın ruhu, sesidirler. Onlara göre Türk hakanı kendi yurduna sahip çıkar, yudunun, topraklarının değerini bilirse halkı da kendisi de sıkıntısız bir yaşam sürecektir. Demek ki insan elindekinin değerini bilecek, onu koruyacaktır: *türk kağan ötüken yış olursar élte buŋ yok* "Türk hakanı Ötüken topraklarında/ormanlarında hüküm sürerse memlekette sorun olmayacaktır." (Kül Tėgin yazıtının güney yüzü, 3. satır). Yine aynı yazıtın 7 ve 8. satırlarına göre, yerini yurdunu bırakır, uzaklara gidersen yok olup gidersin, ölürsün.

Moğolistan'dan batıya, güneybatıya göç eden Uygurlar, Türkler burada Maniheizm, Budizm gibi dinleri daha yakından tanımışlar, dünyaya da bu dinlerin bakış açısıyla bakar olmuşlardır. Ancak bu döneme ait kayıtların büyük çoğunluğu Çinceden, Toharcadan çeviri eserlere dayandığı için orijinal Türkçe eserlere nadiren rastlanır. Bu nadir eserlerden birisinde, "gönlün/düşüncenin aslını anlatan kitap"ta yer alan "boşluk" kavramı burada yer alan çalışmada ele alınmaktadır.

Budizmle paralel olarak İslamiyetle de tanışan Türkler, Oğuzlar, Karluklar 11. Yüzyılın sonlarında iki önemli eser ortaya koymuşlardır. Birincisi ansiklopedik bir sözlük niteliğinde olan *Dîvânu Lugati't-Turk*, diğeri *Kutadgu Bilig*'dir. Her ikisi de yer verdikleri deyimler, atasözleri ve başka kayıtlar ile yerleşik yaşamı tanımış olan bozkırlıların düşünce tarzlarına ait çok kıymetli bilgiler verirler; Dîvân'dan: *kuş kanatın er atın* "Kuş kanadıyla er atıyla", yani "Kuş varmak istediği yere kanadıyla, insan ise amacına atıyla ulaşır".

Orta Asya'dan Anadoluya uzanan yol, Türklere Arap, Avrupa düşünce tarzını tanıma kapısını da açmıştır. Bir başka fırsatta bu ciltlerde değinilemeyen konuları ele alan yazılar derlenecektir.

Cemal Güzel - Ankara / Mehmet Ölmez - İstanbul